

Oma ja võõras eesti rahvameditsiini taimeravis: kummel ja arnikas

Renata Sõukand

renata@haldjas.folklore.ee

*Eesti külades möödunud sajandi teisel poolel ja käesoleva algul üleskirjutatud teated rahvameditsiinist kopeerivad kohati valitseva kihil seas levinud koolimeditsiini seisukohti, laenulisusest kõnelematagi. Ja seda on loomulik oletadagi: kui tervis käest, kõlbab iga nõu järele proovida, isegi kui see tuleb vaenlaselt.
(Veidemann 1987: 965)*

Kui tuleb jutuks eesti rahvameditsiin, tundub esmapilgul loomulik, et räägitakse omast, põlisest, vaid Eestile iseloomulikust. Siiski ei ole võimalik väita, et kogu eesti rahvameditsiin, sealhulgas taimeravi, on põliselt eestlaslik; pigem vastupidi – igapäevaelus käepärast olevate ravivahendite kõrval esineb ravimeid ja raviviise, mis silmnähtavalt pärinevad teisest kultuuri- või looduskeskkonnast.

Viimast väidet kinnitab Eestis looduslikult mittekasvavate taimede sage esinemine andmebaasis HERBA, näiteks olgu toodud arnikas (*Arnica montana*), mis eesti kliimas looduslikult ei kasva, kuid mille nimi on eesti rahvameditsiinis omistatud paljudele kohalikele taimedele, omandades seejuures algallikale väga lähedasi nimekujusid, nagu: arnik, arnika, arnikid. Teiseks näiteks olgu 19. sajandi rahvameditsiinis oluliseks ravimtaimeks kujunenud, Eestis naturaliseerunud tulnuktaim kummel, mis on praegugi tõhusa ravimtaimena tuntud.

Autor püstitab järgmise hüpoteesi: “võõraks” olemine võib anda tõuke ravimi kasutamiseks, kuid selle kinnitumine rahvameditsiinis eeldab kas või osalist “omaks” saamist. Antud artikkel püüabki selgitada, kas see hüpotees

on tõene ning otsib “võõra” “omaks” transformeerumise mehhanisme kahe ülalnimetatud näidistaimel varal.

1. Kas “võõras” peab muutuma “omaks”?

Eesti rahvameditsiini üks olulisemaid alustalasid on tõdemus, et ravim peab pärinema sealt, kust haiguski (Manninen 1925: 455), see eeldaks ravivahendi pärinemist kohalikust loodusest. Kuid teisalt on ravimi võõrapärasus oluliseks teguriks ravimi kasutuselevõtuks: just “võõraks” olemine annab ravimile lisaväärtuse; erilise jõu, mis aitab haigusest võitu saada (vt ka Sõukand 2005: 73).

Ka kultuuris laiemalt on täheldatav sama vastuolu. Analüüsides oma ja võõra suhteid vene kultuuriruumis eelmistel sajanditel, märgib Juri Lotman:

ühelt poolt on “võõras” sissetungija, teise maailma juurde kuuluv, meil ajutiselt viibiv. Teisalt on “oma-võõras” ka šamaan, teadja, kes kuulub korraga “oma” ja “võõra” maailmadesse. Esimesel juhul on “võõras” vaenu ja kaitse objekt, teisel juhul hirmu ja austuse objekt. (Lotman 2002: 222)

Sellest tulenevalt võib oletada, et saavutamaks olulist kohta rahvameditsiinis, peab taim muutuma “oma-võõraks”, säilitades osalt võõrapärasuse, kuid samas omandades “omale” iseloomulikke jooni. Meie näidistaimede omakssaamine on toimunud peamiselt nime kaudu.

2. Nimi muutub “omaks”

Brent Berlin tõdeb, et mida olulisem taim, seda lihtsam sõna, mida nimena kasutatakse. Kõrvutades erinevatesse keelegruppidesse kuuluvate hõimude taimenimesid, leidis ta, et kultiveeritud taimedest on 80 protsendil lingvistiliselt analüüsimatu nimi. “Liigi lihtsa, läbipaistmatu sõnaga nimetamise tõenäosus kasvab, kui kasvab selle tähtsus kultuuris” (Berlin 1992: 256). Seega võib oletada, et nime läbipaistvuse põhjal saab määrata taime osatähtsust kultuuris (vrd ka Sõukand 2004). Kuid kas see väide kehtib võõra päritoluga nime kohta? Kui näiteks kummel, mis on saksakeelse *Kamille* teisendus, on läbipaistev tänapäeva uurija jaoks, siis vaevalt oli see

seada 18.–19. sajandi eesti talupoja jaoks, kes kinnistas selle nime taime järele. Kuid mis tähtsusest kultuuris saame me rääkida taime puhul, mis on eesti pinnal viibinud napilt kaks sajandit? Vilbaste leiab, et võõrapärased nimevariandid kinnistusid “just seepärast kiiresti ja kergesti, et rahvapärane nimetus on halvamaiguline (*kanaperse*), mida ei taheta viisakas kõnelemises meeleldi tarvitada” (Vilbaste 1993: 422). Võõrapärane nimi on muutunud “omaks” vähese teisenduse kaudu, säilitades eelnevaga kõlalise sarnasuse. Seega, kui taim on võõras ja omab võõrapärast nime, siis kõige parem viis taime “omaksvõtuks” on võõrapärase nime mugandamine.

Vilbaste kirjeldab ühte paljudest eesti taimenimedede kujunemise viisidest järgmiselt:

Taimenimesid tõlgiti peamiselt möödunud sajandil; saksa kultuuri ja keele mõjul on osa taimenimesid tõlgitud sõna-sõnalt saksa keelest. Pealegi olid möödunud sajandi algupoolel ja varemgi pastorite ja osalt ka mõisaomanike prouad oma ümbruse inimestele, vähemalt mõisateenijatele, arstlikeks nõuandjateks. Nad olid oma teadmised omandanud saksakeelsetest rohuraamatutest. Et abivajajatel jääks taime nimi paremini meelde, tõlgiti see, või öeldi ka saksakeelne nimi, mis moonutatult kasutusele tuli. (Vilbaste 1993: 66)

Nimi on sõna, mida taimega seostatakse. Sõna aga on kas oma või võõras. “Ma elan võõraste sõnade maailmas. Kogu mu elu on selles maailmas sihi otsimine. [...] Võõras sõna annab inimesele erilise ülesande selle sõna mõistmiseks (selline ülesanne puudub oma sõna puhul)” (M. Bahtin, *Eстетика словестного творчества*. Moskva, 1979: 347–348 – viidatud Torop 1995: 140 kaudu). Võõrale sõnale otsitakse uusi tähendusi või muudetakse seda vastavalt vajadusele, võõras sõna omandab oma koha läbi teisenduse.

Kummeli fenomeni erisus seisneb selles, et taim on omandanud oma tähenduse läbi teise kultuuri, kirjasõna vahendusel. Nii näiteks tutvustab 1880. aasta “Pärnu Eesti-rahwa Kalender ehk Täht-raamat” kummelit tõhusa ravimina põletikuliste piste- või hõõrutud haavade vastu. Ka 1887. aasta Rahwa Täht-raamat (Adressi kalender) soovitab seda paisete ja hääle kadumise puhuks. Eesti rahvameditsiinis raviti eriti kuuma kummeliteega kõha, külmetust, palavikku, hääle kähedust. Kompresse pandi haigele silmale või kõrvale, odraivale, põletikulisele haavale, valutavale hambale.

Kummelivanniga raviti jooksvat, valu, krampe. Raviti ka kõhulahtisust, kasvajat; pesti juukseid.

Eesti rahvameditsiinis ei tehta olulist vahet tee- ja lõhnava kummeli vahel, samas kui toimeainete tasandil on vahe oluline. Teekummel (*Matricaria recutita*, syn *Matricaria chamomilla*, *Chamomilla recutita*) sisaldab sinist eeterlikku õli (hammasuleeni), flavonoidglükosiide, vitamiini C, mõruaineid, rasvõli, lima jm. Tänapäeval kasutatakse teekummeli õisikuid krooniliste gastriitide, mao- ja kaksteistsõrmiksoole haavandite ravis, maksa- ja sapiteede põletiku ravis, ka mao spasmide ja gaaside vastu. Hammasuleen on kasutusel astma, reuma, ekseemide ja teiste haiguste ravis. On täheldatud kummeli head mõju valulike menstruatsioonide korral, ka emaka verejooksu puhul. Välispidiselt kuristatakse kummeliga kurku, pannakse kompresse raskesti paranevatele haavadele, paisetele, põletikulistele silmalaugudele, valutavale hambale jm. Lõhnava kummeli (*Chamomilla suaveolens*, syn *Matricaria suaveolens* ja *Matricaria matricaroides*) õisikud on tänapäeval kasutuses teekummeli asendajana. Siiski on tema põletikuvastane toime mõnevõrra nõrgem, sest lõhnava kummeli eeterlik õli ei sisalda hammasuleeni, ka flavonoidide nimistu on erinev (Tammeorg jt 1972: 76–80, Sokolov 2000: 240–243, Raal 2003: 65–69).

Gustav Vilbaste (1993: 422–423) väitel jõudis teekummel Eestisse kunagi enne 17. sajandit ning lõhnava kummel alles 1857. aastal. Seega ajaks, mil kummelit hakati ravimtaimena tõsiselt tutvustama, oli talurahvale kättesaadav just teekummel, mida ilmselt hakatigi usinalt kasutama. Praeguseks on lõhnava kummel kohalikus looduses hästi kohanenud, kasvab massiliselt käidavates kohtades ning seetõttu tuntakse seda taime hästi. Seda peetakse niivõrd “omaks”, et tavakodanikul ei teki kahtlusevarjugi selle esialgsest võõrapärasusest. Ka teekummel on praeguseks loodusesse levinud, kuid seda ei esine nii massiliselt kui lõhnavat kummelit ja pigem on tegu kultuurtaimega.

Kummeli puhul on täheldatav ka teine “omaks” saamise võimalus: nimelt on nime ‘kummel’ modifikatsioone hakanud kandma ka harilik kesalill (*Matricaria perforata*, syn *Tripleurospermum inodorum*). (Ilmselt sellepärast, et teekummeli õisikud on väliselt väga sarnased kesalille

õisikutega, kuigi kummeli õisikupõhi on õõnes, kesalillel aga täidetud valkja säisiga.) Kuid teateid taolisest nimekasutusest on üksikuid (Vilbaste 1993: 633), liiatigi võib oletada, et need on tingitud sellest, et Hupel nimetas 1818. aastal kesalille “kana perseks” – nimetus, mida kummelilegi kirjanduses külge pookida püüti (Samas).

Siit jõuame aga järgmise vaadeldava taime juurde, millel on eesti rahvabotaanikas palju “teisikuid”, samas kui algsest taimest endast on alles vaid nimetus.

3. “Oma” muutub nimeks

Lotmani järgi jaguneb suhtlusprotsess kahe vööra kultuuri vahel järgmisteks etappideks: esialgu esineb ühepoolne informatsiooni edasikandmine, kusjuures vastuvõtja salvestab ka arusaamatuid tekste. Järgnevalt “võõrkeel” omandatakse ning seda hakatakse vabalt kasutama, omandatakse ka võõraste tekstide kujunemise reeglid ning nende baasil luuakse uued reeglid. “Siis saabub kriitiline hetk: võõras traditsioon transformeerub vastavalt vastuvõtja algupärasele semiootilisele alusele. Võõras muutub omaks ja tihti minetab oma esialgse kuju” (Lotman 2002: 48).

Sellise omapärase “vööra” muutumise omaks musternäidiseks on arnikas. “*Arnika montana* ei kasva Eestis metsikult, sest ta põhjapiir on Lõuna-Kuramaa (Kurzemes). Eestis ei arene arnikas hästi isegi mitte kultuurides. Sellest hoolimata kasvavat meie metsades rahva teadmist mööda sagedasti arnikat, mida kasutatakse tihti kodusel ravimisel tõelise arnika asemel ning turustatakse samuti rohuturul. Rahva keskel peetakse suurt osa kollaseid korvõielisi *arnikaks*, mis tegelikult on liigid perekondadest *Leontodon*, *Hieracium*, *Crepis*, *Solidago*” (Vilbaste 1993: 174).

Arnikaks nimetatud taimi on rahvameditsiinis kasutatud (nii kogu taime kui ka õisi eraldi) venituse ja ka temast tulenevate haiguste (kõhuvalu, rabandus) raviks. Ka on pandud “arnikat” paisele, muljutud kohale ning antud higistama ajava vahendina külmetushaigele.

Eesti arnikate prototüübi *Arnica montana* õitest valmistatud preparaatidel on väikestes annustes kesknärvisüsteemi toniseeriv, suuremates annustes aga sedatiivne, krampidevastane toime. Samas kutsuvad nad esile sapisekretsiooni ja suurendavad emaka kontraktsioone (Sokolov 2000: 331–333). 19. sajandi kalendrikirjanduses on arnikat soovitatud just venituse (naba paigast ära) paise ja marraskil naha vastu (“Pärnu Eesti-rahwa Kalender ehk Täht-raamat” 1880. aastast). Tugevatoimeliste “tilgarohtude” alla on arnika tilku paigaldatud aga 1899. aasta “Sirwilaua” abiga. On teada, et arnikanimeline ravivahend oli Saksamaal tuntud mõjusa ravivahendina (Vilbaste 1993: 64). Kuna olulisimaks arnika kasutusviisiks on venituse ravi, annab arnika nimetamine venitusrohuks juba 1880. aasta kalendris alust kahelda selle toime seostumisest kindla taimega, pigem on tegemist kultuurilise toime ülekandmisega ning nimega kaasas käiva platseeboefektiga.

Siiski, vaadeldes “arnika” levinumaid teisikuid lähemalt, ei ole meie ette tekkiv pilt enam nii ühene. Kõige üldkasutatavamaks on olnud seanupp (*Leontodon sp*), kusjuures olulist vahet ei ole tehtud sügisese seanupu (*Leontodon autumnalis*) ja kareda seanupu (*Leontodon hispidus*) vahel. Mõlemad taimed on Eestis tavalised, kasvavad peamiselt niitudel, sügisene seanupp ka jäätmaal ja murudes (Kukk 2004: 280). Kumbki seanupp ei ole kaasaja meditsiinis rakendust leitud.

Teiseks sagedamini “arnikaks” nimetatud taimeliigiks on karvane hunditubakas (*Hieracium pilosella*), mis on Eestis sama levinud kui seanupp, kasvades niitudel ja teeservadel (Kukk 2004: 288). Karvane hunditubakas puudub enamikus ravimtaimeraamatutes, kuid on Dalionis Pakalnsi andmetel (2002: 208) olnud kasutuses loputusvahendina ärrituse vähendamiseks, kootava, analeptilise, turseid vähendava, antibiootilise, antiastmaatilise ja kõhavastase vahendina. Samuti on seda kasutatud kõhulahtisuse vastu jne. Kahjuks ei ole Pakalns lisanud toimete kirjeldustele allikaid, seepärast on raske tuvastada seost farmakoloogilise toimega. Hoopis tõhusam tõestus on ATC klassifikatsioon (*The Anatomical Therapeutic Chemical classification system*), mille järgi kuulub karvane hunditubakas diureetiliste, antiastmaatiliste ja kõhalahtistavate vahendite hulka (ATC 2002).

Kolmandaks sagedamini arnikaks peetud taimeksliigiks on liivkoeratubakas (*Crepis tectorum*), mis on samuti tavaline põlluservadel kasvav kollaste õitega taim. Selle taime kasutuse kohta puuduvad andmed isegi Pakalnsil. Ka ATC klassifikatsioonis selline taim puudub.

Teiste arnikaks peetud taimede kohta on Vilbaste andmebaasi põhjal vaid üksikuid teateid või koguni vaid kirjanduslikke viiteid. Arnika nime kannab muude taimede seas ka eespool analüüsitud kummel, mille kasutamine põletikuliste protsesside puhul on farmakoloogiliselt igati põhjendatud. Vilbaste on “arnika” nimekasutust lõhnava kummeli puhul tuvastanud vaid Saaremaal (Vilbaste 1993: 420).

Kas see, et ühel taimeliigil kolmest enam “arnikaks” nimetatud kohalike taimede seast on leitud farmakoloogiline aktiivsus, on juhuslik? Toimed ise omavad tuntavat seost rahvapärismuses kasutamisega, sest teatud nurga alt vaadelduna klassifitseerub venitus diureetiliste vahenditega ravitavate hädade alla (kui tegemist on näiteks põiepõletikuga) või antiastmaatiline toime on kaudselt seostatav külmetusega. Ka teise kahe taime kohta ei saa lõplikult vastupidist väita, sest nende mittenimetamise põhjuseks võib olla lihtsalt vähene uuritus.

Ülalesitatu annab põhjust veel üheks oletuseks: võõrale nimele leitakse vastav taim kohalikus looduskontekstis mitte ainult välimuse, vaid ka selle omadustele tuginedes. Kuid selline oletus vajab juba põhjalikumat süvenemist.

4. Kokkuvõte

Kahe näidistaime põhjal ei saa küll teha põhjapanevaid järeldusi “oma” ja “võõra” suhetes rahvameditsiini taimeravis, kuid võib joonistada välja mõningaid tendentse. Mõlemad vaadeldavad taimed on ajapikku muutunud “omaks”, säilitades ka algse “võõrast” hõngust tekkinud erilise, lisajõudu lubava tähenduse. Lisateguriks võib siinjuures pidada nende nimede taga peituvate liikide (eriti kummeli) reaalselt farmakoloogilist toimet. Kummagi taime omakssaamise teed on aga erinevad: kummel, säilitades võõrapärase nime ja seose kindla taimeperekonnaga, on end kehtestanud loodusruumis.

Arnikas aga laenas oma nime välimuselt sarnastele ja/või juba varasemalt rahvameditsiinis kasutusel olevatele taimeliikidele, levides nii hoopis kultuuriruumis.

Kasutatud kirjandus

- ATC 2002. *Draft herbal ATC index*. Upsala: Upsala Monitoring Centre.
- Berlin, Brent 1992. *Ethnobiological classification*. Princenton, New Yersey: Princenton University Press.
- Kukk, Toomas 2004. *Eesti taimede kukeaabits*. Tallinn: Varrak.
- Lotman, Juri 2002. *Istorija i tipologija russkoi kultury*. St. Petersburg: Isskustvo.
- Manninen, Ilmari 1925. Üldjooni meie rahvameditsiinist. *Eesti Kirjandus* 1925 (11): 453–459.
- Pakalns, Dailonis 2002. *Lexicon Plantarum Medicinalium polyglotum*. Riga: Tevans.
- Raal, Ain 2003. *Taimedes talletuv tervis*. Tallinn: Valgus.
- Sokolov, Sergei 2000. *Fitoterapija i fitofarmakologija*. Moskva: Medicinskoe Informatsionnoe Aгенstvo.
- Sõukand, Renata 2004. "Jooksvarohud" Eesti rahvameditsiinis. *Akadeemia* 11 (2004): 2475–2493.
- Sõukand, Renata 2005. Loodus eesti rahvameditsiinis. — T. Maran ja Kadri Tüür (toim.), *Eesti looduskultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum: 55–79.
- Tammeorg, Johannes; Kook, Oskar; Vilbaste, Gustav 1972. *Eesti NSV Ravimtaimed*. Tallinn: Valgus.
- Torop, Peeter 1995. *Totalnyi perevod*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Veidemann, Andra 1987. Rahvameditsiin sotsiokultuurilisest ja semiootilisest aspektist. *Looming* 7 (1987): 965–969.

Vilbaste, Gustav 1993. *Eesti taimenimetused*. Tallinn: ETA Emakeele Selts.

The ‘own’ and the ‘alien’ in Estonian herbal ethnomedicine: Chamomile and arnica

In order to become culturally relevant in a given culture, the imported phenomena (e.g. medicinal plants) have to be integrated into ‘own’, while also remaining ‘alien’ in some respect (which, in the case of medicinal plants, gives additional potency to the healing power). The paper takes as examples two alien species of herbs introduced into Estonian ethnomedicine before the 19th century and discusses the ways of transformation from the ‘alien’ to the ‘own’. Although the transformation is different on either case, both plants came to be considered, eventually, as ‘own’: *Arnica montana* became ‘own’ by spreading its name to locally grown plants, a process we can call cultural acclimatization; *Matricaria sp.* was acclimatized through nature, expanded from culture to wildlife and from there into the medical use among common people.